

ANN MARYNISSEN

EIGENSCHAPPEN ALS BENOEMINGSMOTIEF:

LICHAAMSKENMERKEN IN FAMILIENAMEN

People can be characterized by their physical or mental characteristics. This well-known lexical motive gave rise to a number of Dutch and Flemish surnames, e.g. De Groot, Klein, De Wit, De Wilde ... In the first part of the article the varying productivity of this lexical motive in surnames is discussed. Then, surnames that originate from features or defects of the human body are paid attention to: the meaning and geographical distribution of compounds with Dutch hoofd 'head', hals 'neck', been 'leg' and voet 'foot' is illustrated.

1. INLEIDING: EIGENSCHAPSNAMEN

1.1. BENOEMING NAAR EEN EIGENSCHAP ALS LEXICAAL MOTIEF

Eigennamen hebben in synchroon opzicht geen lexicale betekenis; ze hebben enkel een functie: ze verwijzen naar individuele personen en plaatsen. Eigennamen hebben wel een historische betekenis, meer bepaald de betekenis van de soortnamen waaruit ze haast alle zijn ontstaan. De eerste drager van de naam *De Smet* was ongetwijfeld een smid; in een nederzetting die men *Zevenhuizen* begon te noemen, stonden aanvankelijk zeven huizen. Maar op het ogenblik dat de soortnaam geproprialiseerd werd, ging de lexicale betekenis verloren: de heer *De Backer* hoeft geen bakker te zijn; de familie *Molenaar* maalt al lang niet meer. En in de gemeente *Zevenhuizen* staan inmiddels duizenden woningen.

Traditioneel wordt de familienamenschat in vijf lexicale motiefgroepen ingedeeld, volgens de historische betekenis van de naam: afstammingsnamen (bijv. vadersnaam *Janssen* < *Janszoon*), beroepsnamen (bijv. *De Backer*, *Smit*), eigenschapsnamen (bijv. *De Jong*, *De Wit*, *Devos*), woonplaatsnamen (bijv. *Van Acker*, *Verhoeven*) en herkomstnamen (bijv. *Van Schaik*, *Van Keulen*).

De groep van de eigenschapsnamen is heterogeen samengesteld. Ze omvat de namen die een andersoortig onderscheidend kenmerk dan de genealogische of geografische afstamming of het beroep van de eerste naamdrager aanduiden, meer bepaald fysieke of karaktereigenschappen (bijv. *De Lange*, *De Wilde*), de leeftijd (bijv. *De Jong*, *Den Ouden*), karakteristieke voorwerpen

of materieel bezit (bijv. *Hoet, Mettepenningen*), incidenteel of permanent gedrag (bijv. *Bloyaert, Vroegop*), plaats of functie binnen de familie (bijv. *Bastaert*), geloof en mentaliteit (bijv. *Pelgrims*) (zie ook Ebeling 1993:146-149). Tot de groep van de eigenschapsnamen horen ook diernamen, die metaforisch tot stand zijn gekomen: mensen worden met dieren vergeleken, bijv. *Wolfs, De Vos, Haenen, De Leeuw, Snoeckx*. Diernamen zijn vaak polyinterpretabel: is de familienaam *Devos* een bijnaam naar de naam van het dier, een bijnaam voor een sluwerd, voor een roodharige, of gaat het historisch om een huisnaam (Debrabandere 2003:1283)?

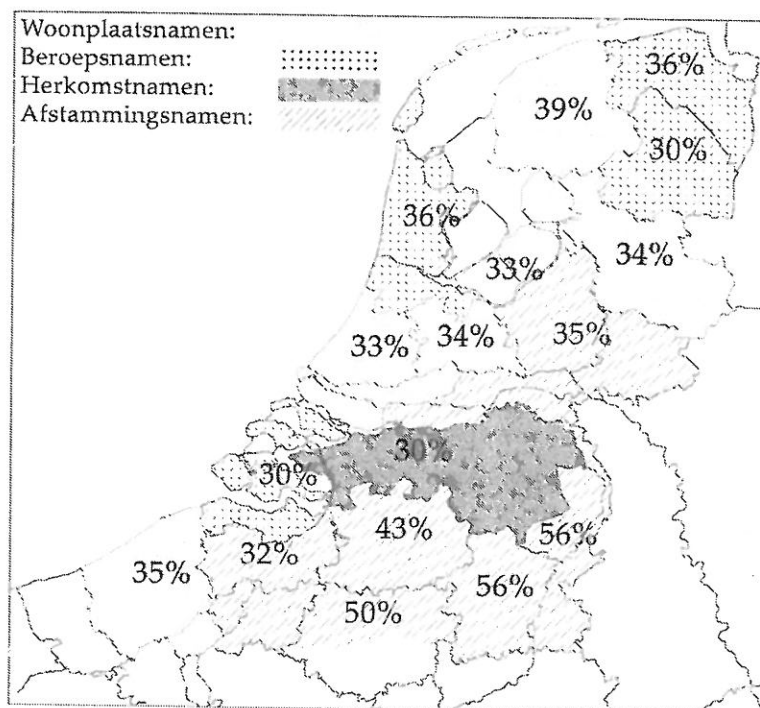
Vele eigenschapsnamen zijn een spiegel van de esthetische of morele normvoorstellingen van de naamgevende gemeenschap. Mensen die men bijvoorbeeld groot of klein, grof of braaf vond, kregen dit stempel als naam opgekleefd: zie de familienamen *De Groot, De Lange, Klein, Groven, Den Braven*, ... Negatieve beoordelingen kwamen het vaakst voor, maar ook positieve afwijkingen van de norm werden benoemd. Voorbeelden van nog bestaande eigenschapsnamen met een negatieve connotatie zijn de familienamen *Zondergeld, Zonderhuys, Duurkoop, Goedkoop, Plomp, Zwakke, Stommel, Ziekman, Haest, Slaper, Slap, Smals, Metdenancxt, Den Boef, Quaden, Onrust, Kreukniet, Flapper, Slabbers, De Sodt, Kropman, Grootendorst, Kwaak, Quadflieg, Kwaaitaal, Kwaad, Stomp, Dik, Den Dunnen, Kortvriend, Kortleven, Zeldenrijk* en hun varianten. Enkele tot de verbeelding sprekende voorbeelden van positief gewaardeerde eigenschapsnamen zijn de familienamen *Mettepenningen, De Quaasteniet, Wakker, Vroege, Mooijman, Vriends, Goeminne, Goedbloed, Goegebeur, Goedemans, Goedgeluk, Goedgezelschap, Goeleven, Goedknecht, Goedvolk, Goedmoed, Goedhoop, Mooiman, Mooijekind, Schoonheid, Schoonejongen, Mooiweer, Regtop, Vroegop, Vrolijk, Leeftang*.

1.2. PRODUCTIVITEIT VAN HET LEXICALE MOTIEF 'EIGENSCHAP'

Er bestaan aanzienlijke regionale verschillen in het voorkomen van de vijf onderscheiden lexicaal motiefgroepen. Deze variatie heb ik onderzocht aan de hand van de honderd frequentste namen per provincie.¹ Van iedere naam uit deze lijsten heb ik het benoemingsmotief vastgesteld. Indien de betekenis van een naam op twee motieven teruggevoerd kan worden (bijv. *Van Damme* als woonplaatsnaam of als herkomstnaam), zijn beide motieven slechts voor de helft geteld, in geval van drievoudige betekenisconcurrentie elk voor een derde. Vervolgens heb ik het procentuele aandeel van elk van de vijf motiefgroepen per provincie berekend: op kaart 1 is voor elke

¹ Voor België is gebruik gemaakt van het bestand met alle familienamen van inwoners van België in 1987, vanaf minimaal vijf naamdragers per fusiegemeente. Voor Nederland is gewerkt met het bestand met de familienamen van alle Nederlandse telefoonabonnees in 1993, vanaf een frequentie van twee naamdragers-abonnees per deelgemeente. Ook de naamgeografische variabelenkaarten uit deze bijdrage zijn getekend op basis van dit Belgische resp. Nederlandse materiaal.

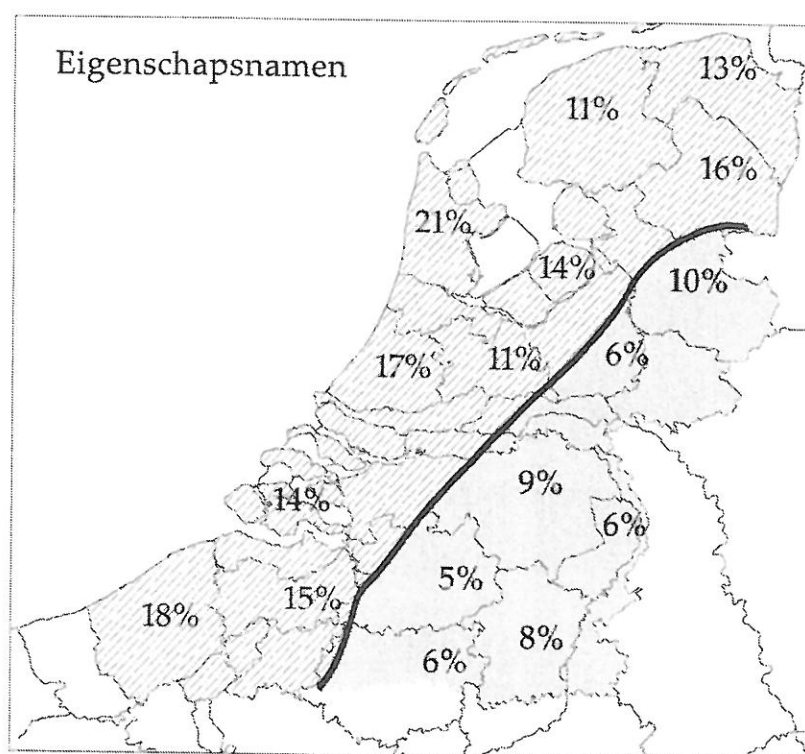
provincie de frequentste motiefgroep ingetekend; de percentages geven weer hoe frequent die motiefgroep in de betreffende provincie is.

Kaart 1: Procentueel aandeel van de vijf lexicaal motiefgroepen aan de 100 frequentste namen per provincie

Opvallend is dat vier van de vijf lexicaal motiefgroepen (afstamming, beroep, woonplaats en herkomst) in een of meer provincies het dominante naamgevingstype vormen. Het zuidoosten van het taalgebied kent zeer hoge concentraties afstammingsnamen. In de beide Limburgen bijvoorbeeld is meer dan de helft van de 100 frequentste familienamen een patroniem of metroniem (zie hierover Marynissen 2009:9-12). Het complement van de zuidoostelijke afstammingsnamen wordt gevormd door de woonplaats- en de beroepsnamen. Het aantal woonplaatsnamen neemt van west naar oost af; het aantal beroepsnamen vermindert van noord naar zuid. In het centrum van het taalgebied neemt de provincie Noord-Brabant, met zijn overwicht aan herkomstnamen, een aparte positie in.

De eigenschapsnamen vormen in geen enkele provincie het frequentste motief. Toch is dat type namen in bepaalde provincies niet zeldzaam: op kaart 2 is per provincie het aandeel van de eigenschapsnamen aan de 100 frequentste namen ingetekend en zijn contrasterende gebieden afgebakend.

Kaart 2: Procentueel aandeel van de eigenschapsnamen aan de 100 frequentste namen per provincie

Vooraf in de westelijke kustprovincies zijn eigenschapsnamen goed vertegenwoordigd. In Noord-Holland haalt deze motiefgroep met een waarde van 21% zijn hoogste frequentie. Maar ook in Zuid-Holland (17%), Zeeland (14%), West-Vlaanderen (18%) en Oost-Vlaanderen (15%) zijn eigenschapsnamen lang niet zeldzaam. In het zuidoostelijke patroniemengebied is dit type echter zwak bezet, met waarden van niet meer dan 5% tot 10%. Evenals de woonplaatsnamen zijn de eigenschapsnamen geografisch complementair met de patroniemen: van west naar oost neemt hun aantal af.

Hoewel de meest voorkomende familienaam in Nederland, *De Jong*, een eigenschapsnaam is, halen eigenschapsnamen over het algemeen geen hoge frequentie vanwege hun vaak erg specifieke karakter. De naam *De Jong* refereert meestal aan een vader-zoonverwantschap: hij kan als het equivalent van het predicaat 'junior' ten opzichte van 'senior' worden beschouwd.

Typisch voor het Nederlandse taalgebied is het grote aantal en het brede spectrum diernamen bij de eigenschapsnamen: *De Vos/Devos/Vos*, *De Pauw*, *De Wolf/Dewulf*, *De Bock/De Boeck*, *De Leeuw*, *Mol*, *Schaap*, *De Haas*, *Vink*, *Dhondt* zijn stuk voor stuk namen met een ruime versprei-

ding. Dat een aantal van deze namen ook andere betekenis mogelijkheden hebben (huisnaam, beroepsnaam), moet hun positie geredelijk hebben versterkt.

Eveneens goed vertegenwoordigd zijn eigenschapsnamen die een bijzondere gestalte benoemen, bijv. *De Groot/De Groote, De Lange, Klein, Decorte* en namen die refereren aan de kleur van haar of huid: *De Wit/De Witte, De Bruin/De Bruyne, Zwart*. Psychische kenmerken hebben minder vaak aanleiding gegeven tot het ontstaan van een familienaam: de naam *De Wilde* is de enige van de 200 frequentste Nederlandse en Vlaamse namen die een psychische eigenschap van de eerste naamdrager aanduidt, die kennelijk een onbeschaafd, woest persoon was.

2. FYSIEKE EIGENSCHAPPEN ALS BENOEMINGSMOTIEF

2.1. ALGEMEEN

Als men spontaan het uiterlijk van mensen beschrijft, wordt doorgaans eerst de totale indruk weergegeven; vervolgens komen het haar en andere lichaamskenmerken aan bod, in de regel van boven naar beneden. Deze wijze om de fysieke gedaante van mensen te kenschetsen, komt ook in de familienaamgeving tot uiting (cfr. Kunze 2004:141).

Zoals gezegd zijn eigenschapsnamen als *De Groot, Klein, De Wit, De Bruin* en varianten, genoemd naar de gestalte van een persoon of de kleur of vorm van diens haar, frequente familienamen. Iemand die *De Lange* werd genoemd, was vast een stuk groter dan zijn buurman *De Corte*. Corpulente resp. magere mensen kregen namen als *Dik, Den Dikken, De Vette* resp. *Den Dunnen, Magerman, Schraal*. Een persoon met krullend haar kon *Krol/Krul/Crols, Kruijff, Krook* of *Kroeskop* worden genoemd. Familienamen als *Withaar, Wittebol, Witlox, Blondeel* duiden op personen met (hoog)blonde lokken. Iemand die gezegend was met een opvallende bos rood haar kon *De Rooij, Roothoofd* of *Roo(d)bol* worden genoemd. En iemand zonder haar kon de naam *Kaal, Caals, De Caluwe* of *Caluwaert* krijgen. Kleuradjectieven in familienamen kunnen ook de huidskleur typeren. Een persoon met de bijnaam *Blancquaert* viel door zijn witte haren of zijn bleke huidskleur op naast zijn companen *De Bruin*, die bruine haren of een donkere gelaatskleur had, en *De Grauwe*, een grijsaard of iemand met een grauwe huidskleur.

Ook de baard behoort tot het hoofdhaar. Tal van samenstellingen brengen een bijzonder kenmerk van 's mans baard in herinnering, bijv. *Roobaert, Breebaert, Baardemans, Knevelbaard, Spitsbaard*. Opvallende kenmerken van de ogen gaven aanleiding tot familienamen als *Liefoghe, Schoonooghe, Bruynooghe, Wydooghe, Spanoghe* en *Scheele/Scheel*. Wie niet kon horen resp. zien werd *Dendooven* resp. *Blindeman* genoemd. Een ongewone neus, tanden, kin of oren hadden personen die *Neus, Silver(en)tand, Yserentant, Kin(ne)* of *Langhoor* als bijnaam kregen. De namen *Groothand* en

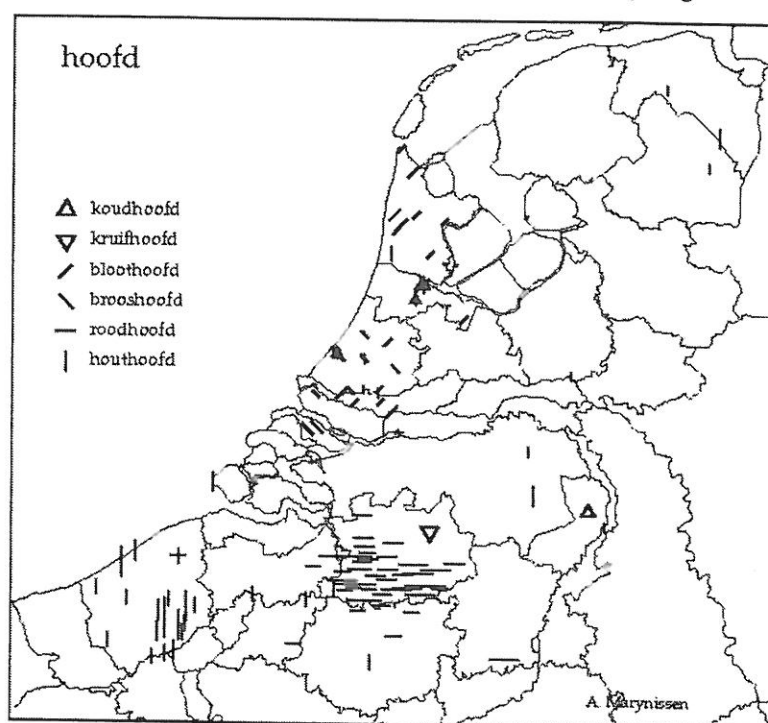
Duim werden gegeven aan personen bij wie deze lichaamsdelen in het oog sprongen. En wie een opvallend litteken of wonde had, werd *Schram* genoemd.

In de volgende paragraaf wordt de betekenis en verspreiding van de samenstellingen met de lichaamsdelen 'hoofd', 'hals' 'been' en 'voet' onder de loep genomen. Vele van die namen duiden een lichamelijk gebrek aan, bijv. *Cortbeen*, *Crombeen*, *Korteknie*, *Poot*, *Corthals*, *Schevenhals*, *Crompvoets*, *Zeulevoet*, ...

2.2. SAMENSTELLINGEN MET 'HOOFD', 'HALS', 'BEEN' EN 'VOET': BETEKENIS EN VERSPREIDING

2.2.1. HOOFD

Het bovenste deel van het lichaam, het hoofd, is als simplex bewaard in de familienamen *Hooft*, *Hoofd*, *'t Hooft*, die in de westelijke helft van Nederland en Vlaanderen verspreid zijn. Deze namen zijn bijnamen naar het opvallende hoofd of eventueel gaat het om huisnamen². Op kaart 3 zijn de samenstellingen met 'hoofd' in familienamen bijeengebracht.

Kaart 3: Samenstellingen met 'hoofd' in familienamen

² De betekenis van deze en de volgende familienamen is ontleend aan Debrabandere 2003 resp. de Nederlandse Familienamendatabank.

De samenstellingen met 'hoofd' karakteriseren opvallende kenmerken van de naamdrager, in fysieke of in psychische zin. De samenstellingen 'kruifhoofd' en 'roodhoofd' refereren aan het soort hoofdhaar: de familienaam *Kruyfhoofd* is een bijnaam voor iemand met krulhaar, de namen *Roofthoot*, *Roodhoofd*, *Roothoofd*, *Roofthoofd*, *Roothoofd*, *Roothoofds* en *Roedhoofd* zijn bijnamen naar het rode haar. Twee andere samenstellingen, 'koudhoofd' en 'bloothoofd', wijzen op het ontbreken van haar of op het feit dat de naamdrager de gewoonte had om zich blootshoofds, zonder hoofddeksel, te vertonen. Familienaamvarianten zijn: *Kouthoofd*, *Bloothoofd*, *Bloothoofd*, *Blootshoofd*, *Bloodshoofd*.

Iemand met een broos hoofd (naamvarianten *Brooshoofd*, *Brooshoofd*) was wellicht een kwetsbaar persoon, terwijl iemand met een houten hoofd (familienamen *Houthoofd*, *Houthoofd*, *Houthoofd*, *Toutenhoofd*, *Thoutenhoofd*) mogelijk een hard, onverzettelijk man was. Een andere betekenisomgeving voor 'houthoofd' is een huisnaam, cfr. de familienaam *Goudenhoofd*, naar de huisnaam (Debrabandere 2003:530).

Alle namen hebben een lokale verspreiding: ze komen enkel in een bepaald gedeelte van het taalgebied voor en hebben een lage tot gemiddelde frequentie.

2.2.2. HALS

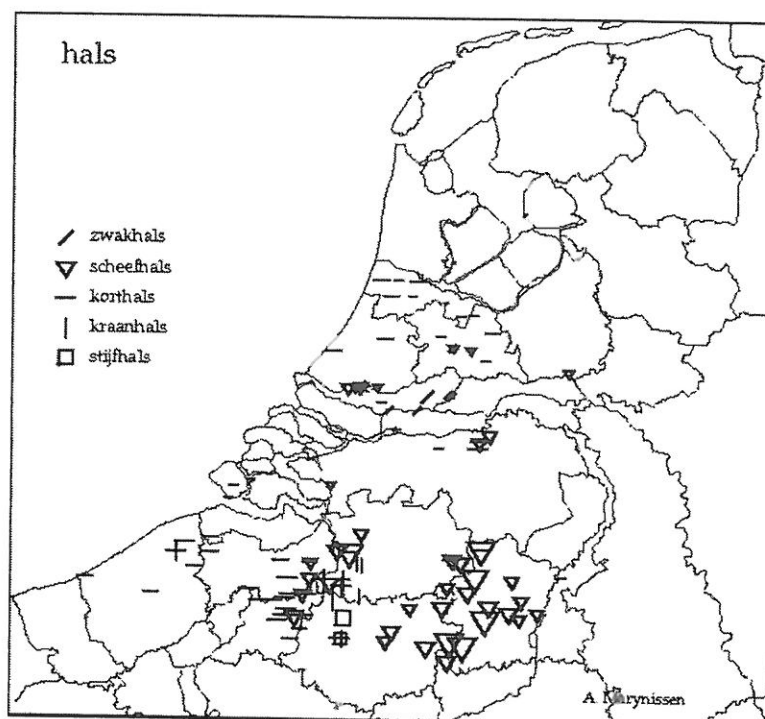
Bij de samenstellingen met 'hals' (kaart 4) springen de vormen die gebreken aanduiden, in het oog: 'scheefhals', 'korthals', voor personen met een scheve, resp. korte hals. De vooral in Vlaanderen verspreide familienaam voor een persoon met een scheve hals heeft heel wat varianten, waarvan sommige niet meer doorzichtig zijn: *Schevenhals*, *Schevenhels*, *Schevenels*, *Scheveneels*, *Schevernels*, *Scheefnels* (alle in Vlaanderen); *Scheefhals* (in Nederland). Een voorouder van iemand die *Corthals* (Vlaanderen) of *Korthals* (Nederland) heet, had een korte hals. Wie de naam *Craenhals* kreeg, had een voorzaat met een lange hals, als van een kraanvogel.

De familienaam *Zwakhals*, waarin Middelnederlands *swac* 'lenig, buigzaam', was een bijnaam voor iemand die zijn hals veel bewoog of schudde (Debrabandere 2003:1357), terwijl daarentegen een *Styfals* een stijve hals had of een hardnekkig persoon was (Debrabandere 2003:1182). De samenstellingen *Goethals*, *Rijkhals* en varianten zijn – in tegenstelling tot wat hun uiterlijke verschijningsvorm laat vermoeden – geen eigenschapsnamen, maar beroeps- resp. herkomstnamen.

Het lichaamsdeel 'hals' is ook als simplex in familienamen bewaard: *Hals*, *Den Hals*.

De beroemde Nederlandse portretschilder Frans Hals werd geboren in Antwerpen, maar emigreerde zoals zovele vooraanstaande Vlamingen rond 1586 naar Haarlem. Hals' familie was afkomstig uit Mechelen. Frans Hals heeft geen naamgenoten (meer) in Nederland, maar wel nog in Vlaanderen. Tot op de dag van vandaag wonen enkele tientallen Vlamingen met de naam

Hals, wellicht niet-geëmigreerde familieleden van de Hollandse Meester, in de ruime omgeving van Mechelen. Enkele Nederlanders heten *Den Hals*.

Kaart 4: Samenstellingen met 'hals' in familienamen

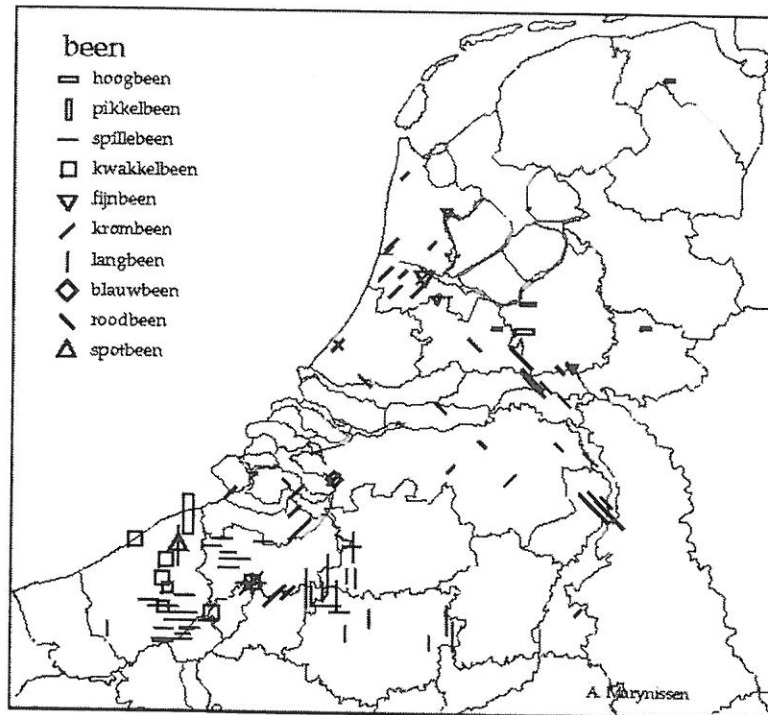
2.2.3. BEEN

De samenstellingen met 'been' in familienamen (kaart 5) benoemen hetzij opvallende kenmerken hetzij gebreken van iemands onderste ledematen, of karakteriseren hoe iemand loopt. Lange benen (familienamen *Langbeen*, *Lambeens*, *Lanckbeen*; *Hoogbeen*) en dunne, slanke benen (*Spillebeen*, *Fhijnbeen*, *Fhynbeen*) vielen op. Afwijkingen als kromme benen (*Crombeen*, *Krombeen*) of een knobbel aan het been (*Spotbeen*) leidden eveneens tot familienamen.

Iemands specifieke manier van lopen werd getypeerd in de namen *Quackelbeen*, een bijnaam voor iemand die de benen schudt bij het lopen (Debrabandere 2003:1004), en *Peckelbeen*, voor iemand die met kleine en vlugge stappen loopt (West-Vlaams 'peckelbenen': Debrabandere 2003:951). Twee kleuradjectieven sluiten de rij samenstellingen met 'been': *Roodbeen*, *Rootbeen*; *Blaaubeen*.

De meeste samenstellingen met 'been' zijn lokaal verspreid en tellen weinig naamdragers. Alleen mensen met kromme benen werden zowel in het zuiden als in het noorden van het taalgebied

getypeerd op basis van dit lichaamsgebrek: zie de spreiding van de familienamen *Crombeen* in westelijk Vlaanderen en *Crombeen/Krombeen* in Noord-Holland.

Kaart 5: Samenstellingen met 'been' in familienamen

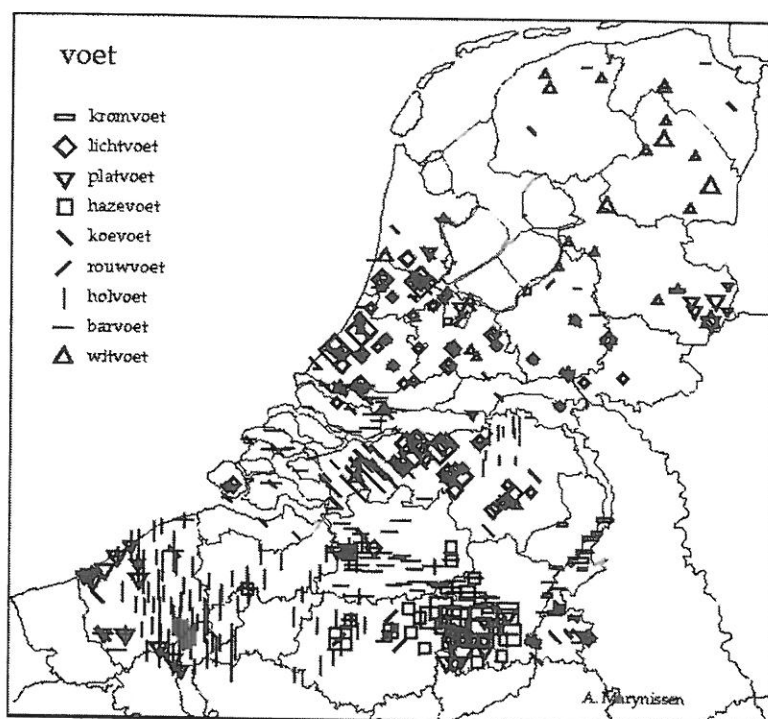
2.2.4. VOET

Het lichaamsdeel waarop men staat, de voet, heeft het grootste aantal eigenschapsnamen opgeleverd. Het simplex 'voet', met zijn morfeemvarianten *Voet* (nominatief), *Voets* (genitief met sterke uitgang) en *Voeten* (genitief met zwakke uitgang), als bijnaam voor iemand met grote voeten, is ruim verspreid.

Bij de talrijke samenstellingen met 'voet' (kaart 6) blijken vooral gebreken van dit lichaamsdeel in familienamen te worden benoemd. Misvormingen zoals een holvoet, een horrel- of klompvoet, kromme of platte voeten, worden in tal van familienamen uitgedrukt. Mensen met dergelijke gebreken aan hun voeten liepen wellicht moeilijk; ze mankten of waren kreupel. Hun lichaamsgebrek werd door hun medemensen als motief voor de bijnaamgeving aangegrepen.

Een holvoet als fysieke afwijking is in de volgende familienaamvarianten bewaard: *Holvoet*, *Hollevoet*, *Aelvoet*, *Haelvoet*, *Alvoet*, *Hallevoet*, *Olvoet*. Wie een horrel- of klompvoet had, leeft voort in een van de namen *Koevoets*, *Coevoet*, *Koefoed*, *Koevoet*, *Koeijvoets*, *Koeyvoets* of *Coevoets*, hoewel er bij de samenstelling 'koevoet' betekenisconcurrentie met een huisnaam in het spel kan

zijn. Ook de namen *Horevoets*, *Horrevoets* refereren aan een horrelvoet als lichaamsgebrek. Een persoon met platte voeten kreeg de naam *Platvoet* (Nederland) of *Plevoets*, *Plaetevoet*, *Platevoet* (Vlaanderen). Aan kromme voeten als lichaamskenmerk herinnert de familienaam *Crompvoets*. Wie *Stutvoet* werd genoemd, een naam die in de provincie Groningen oorspronkelijk is, had mogelijk een hulpstuk nodig bij het stappen. Een *Zeulevoet*, een zeldzame, Hollandse naam, sleepte wellicht met zijn voet.

Kaart 6: Samenstellingen met 'voet' in familienamen

Bijzondere eigenschappen van iemands voeten werden belicht in de namen *Ravoet*, *Rouwvoet*, *Rouvoet*, een bijnaam voor iemand met ruige voeten, en in de twee samenstellingen met kleuradjectieven: *Witvoet* en (zeldzaam) *Roodvoets*.³ Een eigenaardigheid aan de manier van lopen tenslotte werd in de samenstellingen 'lichtvoet, en 'hazevoet' uitgedrukt. De naam *Ligtvoet* is een bijnaam voor een lichtvoetige, iemand die met lichte tred liep. Iemand die snel kon rennen, zoals een haas, werd *Haesevoets*, *Hasevoets*, *Hazevoets*, *Hazevoet* of *Haazevoet* genoemd. En wie geen schoeisel had en blootsvoets of barrevoets liep, leeft voort in de namen *Bervoets*, *Berrevoets*, *Bervoet*, *Baervoets*, *Barvoets*, *Berrevoet*, *Barrevoets*.

³ De namen *Horevoets*, *Horrevoets*, *Stutvoet*, *Zeulevoet* en *Roodvoets* zijn niet afgebeeld op kaart 6.

De met 'voet' samengestelde familienamen zijn globaal frequenter dan de samenstellingen met 'been', 'hals' en 'hoofd'. Niettemin hebben ook de meeste 'voet'-namen een particuliere, lokale verspreiding. Net zoals de andere namen zijn ze in een bepaalde streek ontstaan als bijnaam voor een persoon met opvallende lichaamskenmerken en hebben ze zich hoofdzakelijk in de nabije omgeving van hun bakermat als familienaam – erfelijk geworden bijnaam - doorgezet. Typering van de medemens door benoeming van lichamelijke kenmerken mag dan universeel zijn, de verspreiding van de op deze manier gecreëerde familienamen is dat niet.

BIBLIOGRAFIE

- EBELING, R. (1993), *Voor- en familienamen in Nederland. Geschiedenis, verspreiding, vorm en gebruik*. 's Gravenhage, Centraal Bureau voor Genealogie.
- DEBRABANDERE, F. (2003), *Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*. Amsterdam/Antwerpen, L.J. Veen/Het Taalfonds.
- KUNZE, K. (2004), *dtv-Atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag.
- MARYNISSEN, A. (2009), Prototypische Limburgse familienamen en hun verspreiding in Duitsland. In: *Jaarboek van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde 11*, 5-20.
- NEDERLANDSE FAMILIENAMENDATABANK: <http://www.mcertens.knaw.nl/nfb/>
- WEBSITE MET DE VERSPREIDING VAN DE FAMILIENAMEN IN BELGIË: <http://www.familienaam.be/>